

HANNAH ARENDT

Levenswijsheden

SAMENGESTELD DOOR

Joop Berding

INHOUDSOPGAVE

Inleiding – Hannah Arendt: van vluchteling tot grensverleggend denker 9

- I. Hannah Arendt over Hannah Arendt 21
- II. Beginnen 33
- III. Liefde 41
- IV. Identiteit 53
- V. Vluchtelingen en mensenrechten 61
- VI. Het kwaad 71
- VII. Werelden 81
- VIII. Het leven van de geest 93
- IX. Duisternis en licht 105
- X. Politiek 115
- XI. Oude en nieuwe generaties 127
- XII. Vrijheid 143

Levensfilosofie – Hannah Arendt en het maken van onderscheid 153

Meer over Hannah Arendt en haar denken 167

Dankwoord 174

Over de samensteller 175

Inleiding

Hannah Arendt: van vluchteling tot grensverleggend denker

Hannah Arendt (1906-1975) is een van de bekendste en meest besproken politiek denkers van de twintigste eeuw. Haar ideeën, meningen, opvattingen en theorieën over een groot aantal zeer uiteenlopende onderwerpen worden door veel mensen over de hele wereld bestudeerd, geïnterpreteerd en op de actualiteit betrokken. Arendt zelf was zich zeer bewust van de tijd waarin ze leefde. De twintigste eeuw gaf haar in dit opzicht ook veel om over na te denken. Ze schreef daar boeken en artikelen over en greep, voor een dieper inzicht, in haar denken vaak terug op klassieke auteurs. Arendt reisde veel en gaf regelmatig lezingen in de Verenigde Staten en in Europa. Als gast-

HANNAH ARENDT

hoogleraar gaf ze colleges op universiteiten, onder andere in New York en Chicago.

Jeugd

Hannah Arendt werd op 14 oktober 1906 geboren in het dorpje Linden, nu een stadsdeel van Hannover, de hoofdstad van Nedersaksen in Duitsland. Ze kwam als enig kind ter wereld in een geëerd seculier Joods milieu. Toen ze vier jaar oud was, verhuisde het gezin naar Königsbergen (Königsberg, nu de Russische exclave Kaliningrad). Zij was als kind al breed geïnteresseerd en diepgaand met allerlei vragen bezig. Haar vader Paul Arendt (1873-1913), die stierf toen ze zeven jaar was, liet haar een groot aantal boeken na. Haar moeder Martha Arendt-Cohn (1874-1948) hertrouwde in 1920 met de ijzerhandelaar en weduwnaar Martin Beerwald (1869-1941), hetgeen het (samengestelde) gezin financiële en sociale zekerheid gaf. Op haar veertiende begon Arendt met het lezen van de werken van haar stadgenoot, de grote filosoof Immanuel Kant (1724-1804); ook las ze boeken van de Deense filosoof Søren Kierkegaard (1813-1855) en van de psycholoog en filosoof Karl Jaspers (1883-1969), haar latere promotor en vriend. Ze werd van de middelbare school gestuurd, nadat ze haar medeleerlingen had opgeroepen een leraar te boycotten die haar had beledigd. Alhoewel zonder diploma, werd het de jonge Hannah toegestaan als toehoorder colleges Grieks, Latijn, filosofie en theologie te volgen in Berlijn. Nadat ze als buitenleerling toch haar gymnasiumopleiding

Van vluchteling tot grensverleggend denker

afrondde, lag de studie filosofie voor haar open. Daaraan begon ze dan ook, echter niet in Berlijn.

Marburg: Heidegger

Een vriend tipte haar dat in Marburg de 35-jarige hoogleraar filosofie, Martin Heidegger (1889-1976), de aandacht trok met zijn colleges over het zijn en de tijd. Arendt verkaste voor het collegejaar 1924-1925 naar Marburg, een aardig stadje in de deelstaat Hessen, en startte daar haar studie. Vooraan in de collegebanken viel het oog van Heidegger vanaf zijn kathedra op haar. Hij, getrouwd en vader van twee zoontjes, verklaarde haar in kattenbelletjes zijn liefde. Een van de geruchtmakendste liefdesaffaires van de twintigste eeuw was geboren, gepaard gaand met geheime afspraken en een stroom van brieven. Heidegger ontpopte zich als aanhanger van het naziregime. In 1933 hield hij zijn intrede als rector van de Universiteit van Freiburg, maar al lang daarvoor had Arendt een eind aan de verhouding gemaakt. Het contact werd pas in de jaren 50 weer hersteld en duurde tot Arendts overlijden. Deze verhouding houdt nog altijd de gemoederen bezig, enerzijds omwille van het gegeven dat Arendt nooit ondubbelzinnig afstand heeft genomen van haar voormalige geliefde en anderzijds omdat in veel van haar werk de filosofische invloed van Heidegger merkbaar is, ook al verwijst ze lang niet altijd naar zijn boeken.

HANNAH ARENDT

Heidelberg: Jaspers

Arendt zette haar studie in Heidelberg voort bij een andere belangrijke filosoof, de al genoemde Karl Jaspers. In 1928, pas 22 jaar jong dus, promoveerde zij bij hem op een filosofische studie naar het liefdesbegrip bij kerkvader Sint-Augustinus; in de jaren daarna en zeker na de Tweede Wereldoorlog ontwikkelde zich een diepe vriendschap. Arendt en Jaspers schreven elkaar honderden brieven, vaak over filosofische onderwerpen maar soms ook over heel praktische zaken als boekuitgaven en reizen. In 1929 trouwde Arendt met de filosoof en auteur Günther Stern (1902-1992; zijn pseudoniem was 'Günther Anders'), maar het was geen gelukkig huwelijk, in 1937 werd het ontbonden. In 1940 hertrouwde Arendt met de autodidact en communist Heinrich Blücher (1899-1970). Dit was een zeer gelukkige verbintenis, ook in intellectueel opzicht. Blücher las en dacht met Arendt mee over haar publicaties. Ondanks zijn gebrek aan formele opleiding en zijn moeite met de Engelse taal, lukte het hem uiteindelijk hoogleraar te worden aan Bard College in de Verenigde Staten. Het echtpaar bleef kinderloos.

Op de vlucht

Het jaar 1933 was voor Arendt, als voor zovelen, een omslagpunt in het bestaan. De nazi's kwamen aan de macht en Arendt vluchtte, via Berlijn, naar Parijs. Daar ging ze werken voor een Joodse jeugdor-

Van vluchteling tot grensverleggend denker

organisatie die kinderen en jongeren voorbereidde op een leven in Palestina. Ze werd meerdere keren gearresteerd en kwam uiteindelijk terecht in het concentratiekamp Gurs in Zuid-Frankrijk, een verblijf van enkele weken onder zeer slechte omstandigheden. Samen met haar man Heinrich kon ze via de vluchtroute Zuid-Frankrijk, Spanje en Portugal naar de Verenigde Staten ontsnappen. Daar zette Arendt op 5 mei 1941 voet aan wal in New York en begon haar nieuwe leven als vluchteling. Haar moeder voegde zich een maand later bij hen.

Een nieuw leven

Arendt en haar man volgden inburgeringscursussen en probeerden aan het werk te komen. Zij ging werken voor verschillende Duitstalige Joodse kranten en schreef over de wereldoorlog en, naarmate het lot van de Joden duidelijker werd, ook daarover. Ze begon ook in het Engels te schrijven. Een van haar eerste artikelen in die taal heeft als titel ‘Wij vluchtelingen’. Ze schreef ook over de (gedeelde) toekomst van Palestina, waar Joden en Arabieren in een soort twee-statenoplossing zouden moeten proberen samen te leven. Na de oorlog toonde Arendt zich allesbehalve een studeerkamergeleerde: ze zette zich in om van Joodse bezitters geroofde bezittingen, met name boekencollecties en hele bibliotheken, te lokaliseren en aan de belanghebbenden terug te geven. Dit bracht haar op vele reizen terug in Europa. Bij een van die gelegenheden ontmoette ze voor het eerst weer na de oorlog haar oude geliefde Martin Heidegger. Ze

HANNAH ARENDT

had er gemengde gevoelens over. Arendt zette zich ook actief in om werken van Duitstalige auteurs zoals haar vriend Walter Benjamin (1892-1940) in het Engels te laten vertalen. Benjamin was met haar en Blücher op de vlucht, maar had zich in zijn angst geen visum voor de VS te krijgen van het leven beroofd. Als redacteur bij de van oorsprong Duitse uitgeverij Schocken Books in New York verzorgde Arendt veel uitgaven. Vertaald werk van Benjamin verscheen overigens pas in 1968.

Totalitarisme

In 1951 werd Arendt Amerikaans staatsburger. In hetzelfde jaar publiceerde ze, tien jaar na haar aankomst in de VS én in het Engels, haar monumentale studie over de bronnen van het totalitarisme (*The Origins of Totalitarianism*). Voor drie verschijnselen – kolonialisme/imperialisme, antisemitisme en nazistisch en communistisch totalitarisme – ging ze na wat de economische, ideologische, culturele en psychologische bronnen waren. Het laatste hoofdstuk wijdde ze op indringende wijze aan de manier waarop totalitaire regimes te werk gaan, uitmondend in de concentratie- en vernietigingskampen waar ‘overtollige mensen’ tot levende lijken worden gereduceerd en uiteindelijk geen waardig sterven wordt toegestaan. Arendt gebruikte hiervoor de term ‘het radicale kwaad’. Het boek is een van de eerste publicaties waarin, zo kort na de Tweede Wereldoorlog, de gruwelijkheden in hun volle omvang worden beschreven. Het wordt door

Van vluchteling tot grensverleggend denker

velen ook vandaag de dag gezien als een wake-upcall voor sluimerende totalitaire tendensen in (westerse) democratieën.

Politiek

Hannah Arendt beschouwde zichzelf als politiek denker. Over de politiek – of beter: de politieke aspecten van het menselijk bestaan – schreef ze een aantal studies. Het bekendst zijn: *De menselijke conditie* (1958), ook wel bekend als *Vita activa*, en *Over revolutie* (1963). Hierin staat het menselijk vermogen om een nieuw begin te maken centraal, een fenomeen dat ze al had aangetroffen bij Augustinus. Ze noemt dit vermogen: ‘nataliteit’. Daarnaast erkende ze de veelvormigheid van ons bestaan: geen mens is hetzelfde; ieder heeft een eigen perspectief op de wereld, wat ze benoemt als ‘pluraliteit’. In de Amerikaanse Revolutie en de Onafhankelijkheidsverklaring (1776) zag ze het verlangen vertegenwoordigd om iets nieuws in de wereld te brengen. Ze was heel enthousiast over wat de Amerikanen in politiek opzicht van hun Verenigde Staten hadden weten te maken. Later, ten tijde van de Vietnamoorlog, bekoelde dit overigens behoorlijk.

Eichmann

Zonder meer het geruchtmakendste boek dat Arendt schreef, waren haar gebundelde reportages over het proces tegen nazimisdad-

HANNAH ARENDT

diger Adolf Eichmann (1906-1962) in 1961-1962. Deze organisator van de transporten van Joden en andere bevolkingsgroepen naar de concentratie- en vernietigingskampen was, na een lange voorbereiding, door de Israëlische geheime dienst uit Argentinië (waar hij net als veel andere nazi's na mei 1945 naartoe was gevlucht) naar Israël ontvoerd. Voor het oog van de wereld werd hij berecht in Jeruzalem. Op haar eigen verzoek woonde Arendt het proces bij, las alle processtukken en achtergrondliteratuur en schreef haar verslagen. Die ontketenden direct heftige reacties, die tot een kookpunt kwamen toen in 1963 het boek werd gepubliceerd. De gruwelen van het nazisme die tijdens het proces aan de orde kwamen, werden op haar conto geschreven, alsof niet Eichmann maar zij de misdadiger was. De vaak ironische en snerende taal waarin ze haar werk schreef, stond ook soms een goed begrip in de weg. De meest controversiële uitspraak in het boek is die waarin ze Eichmanns optreden de 'les van de onuitsprekelijke, hoofd en hart verbijsterende banaliteit van het kwaad' noemt; sommigen hebben dit, onterecht, geïnterpreteerd als zou ze Eichmanns daden banaal vinden. Het ging haar om het 'burgermannetje' Eichmann, de 'schrijftafelmoordenaar', wiens tomeloze, kwaadaardige ambitie en gehoorzaamheid aan de 'Führer' een groot deel van het Joodse volk in Europa had doen verdwijnen. Het debat en vooral de controversie over deze kwestie gaan tot op de dag van vandaag door.

Van vluchteling tot grensverleggend denker

Geestelijk leven

Arendt was als politiek denker sterk betrokken op de actualiteit van haar dagen. Begin jaren 70 hield ze zich intensief bezig met de uitwassen rond de Vietnamoorlog: het liegen en bedriegen door de regering-Nixon (Watergate, Pentagon Papers), de studentenopstanden en de noodzaak van burgerlijke ongehoorzaamheid. Maar, tegelijk en daarnaast, hield ze zich bezig met het innerlijke, geestelijk leven van de mens. Ze onderscheidde daarbij drie vermogens: denken, willen en oordelen. Bij het denken was haar leidende vraag: zou het denken – je bezinnen op waar je mee bezig bent – de gruwelen van het kwaad zoals belichaamd in Eichmann en diens daden kunnen voorkomen? Bij het willen vroeg ze zich af welke rol de wil speelt ten opzichte van het handelen. Is iets willen voldoende om het in gang te zetten of is er meer nodig? En wat is ten slotte de betekenis van oordelen: het uitspreken van mooi of lelijk, goed of kwaad? Over deze onderwerpen gaf ze lezingen en colleges en schreef ze enkele boeken. Hierin was ze, nog meer dan in andere werken, bezig met het onderzoeken van de geschiedenis van de filosofie en met name de metafysica.

Erfenis en actualiteit

De eerste twee delen van *Het leven van de geest*, boeken over denken en willen, gebaseerd op lezingen in Aberdeen, waren in ruwe vorm af. In Arendts typemachine zat de titelpagina van het beoogde derde

HANNAH ARENDT

deel over oordelen. Na het typen van deze pagina in de middag van 4 december 1975 is ze in elkaar gezakt en kort daarna thuis overleden. De urn met haar as werd begraven in de tuin van Bard College, naast die van haar man. Arendt liet een groot aantal werken na. Haar invloed is onmiskenbaar, op terreinen als politieke theorie, mensenrechten, literatuur en poëzie (ze schreef zelf ook gedichten) en zelfs op een terrein waar ze maar weinig over schreef: onderwijs. Wat haar werk tot een oeuvre maakt is het voortdurend vragen naar wat allerlei verschijnselen betekenen voor onze gemeenschappelijke wereld. Die wereld staat echt centraal in haar denken, meer nog dan individuele levens. We worden geboren in een oude wereld maar we kunnen – en moeten – haar vernieuwen door initiatieven te ontplooiën en te proberen daar anderen voor te winnen. Daarvoor zijn politieke ruimtes nodig die niet onder druk staan vanuit de economie, die almaar doordenderende machinerie van productie en consumptie die zo dominant is geworden. Arendts pleidooi om de ervaring van het politiek-in-de-wereld-zijn niet uit te bannen, is nog altijd indringend en belangrijk. Haar werk daagt meteen tegendenkers uit om zich te blijven bezinnen op de mogelijkheid om van deze aarde een gemeenschappelijke wereld te maken.

Keuze van de citaten

De hiernavolgende ongeveer 280 citaten, verdeeld over twaalf thema's, zijn gekozen uit het hele gepubliceerde oeuvre van Hannah

Van vluchteling tot grensverleggend denker

Arendt, inclusief enkele briefwisselingen en haar *Denktagebuch* 1950-1973. Ze laten de breedte en de diepte van haar denken zien, op alle mogelijke gebieden. De citaten maken in vrijwel alle gevallen onderdeel uit van een veel uitvoeriger redenering of betoog. Toch kunnen de meeste heel goed ‘op zichzelf’ staan. Voor de context zij de lezer verwezen naar het inleidende biografische hoofdstuk en naar de afsluitende beschouwing over de levenswijsheid van Arendt.

Het overgrote deel van het gepubliceerde werk van Arendt is in het Nederlands vertaald. Daaruit zijn dan ook de meeste citaten genomen, in enkele gevallen aangepast door de samensteller van deze bundel. Een aantal werken van Arendt is (nog) niet in het Nederlands vertaald, waaronder het al genoemde *Denktagebuch*. De samensteller heeft dan zelf de vertaling ter hand genomen. Wanneer woorden schuin zijn gezet of zijn onderstreept, is dit van Arendt zelf overgenomen, evenals aanhalingstekens en dergelijke. Het teken [...] wijst erop dat een woord of passage uit een citaat niet is opgenomen.

|

Hannah Arendt
over
Hannah Arendt

Levenswijsheden

Ik stam uit een oude familie in Koningsbergen. Mijn grootvader was de voorzitter van de liberaal-Joodse gemeenschap en ambtenaar in Koningsbergen. Toch hoorde ik het woord Jood nooit toen ik nog een klein kind was. Ik kwam er pas mee in contact via antisemitische opmerkingen – ik zal ze hier niet herhalen – van kinderen op straat. Daarna was ik om zo te zeggen ‘verlicht’. [1]

Als kind – een iets ouder kind – wist ik dat ik er Joods uitzag. Ik zag er anders uit dan andere kinderen. Ik was me daar zeer van bewust. Maar ik voelde me er helemaal niet inferieur door – het was gewoon zoals het was. [2]

Dat ik een Jodin ben, is een van de onbetwifelbare feiten van mijn leven, en ik heb zulke brute feiten nooit willen veranderen. [3]

Hannah Arendt over Hannah Arendt

Sinds mijn zevende levensjaar heb ik eigenlijk altijd aan God gedacht, maar over God heb ik nooit nagedacht. [4]

Ik heb mijzelf nooit als een Duitse vrouw beschouwd, en ben lang geleden al opgehouden met mijzelf als een Joodse vrouw te beschouwen. Ik voel me op dit moment wat ik immers ben: het meisje van buiten. [5]

Wat blijft is de taal, en hoe belangrijk die is, daar kom je alleen maar achter wanneer je, tegen wil en dank, andere talen leert spreken en schrijven. [6]

Voor mij betekent Duitsland mijn moedertaal, filosofie en literatuur. Ik kan en moet daar allemaal achter staan. [7]

Levenswijsheden

Ik kan geschiedenis alleen begrijpen vanuit het perspectief dat ik zelf inneem. Mijn absolute bewustzijn probeert in contact te komen met het absolute bewustzijn dat als het ware achter de werken ligt die tot ons zijn gekomen. Dat zou dan betekenen dat ik probeer de geschiedenis te interpreteren, probeer te begrijpen wat daarin wordt uitgedrukt, vanuit het perspectief dat ik me via mijn eigen ervaring heb eigen gemaakt. [8]

Als ik aan het werk ben, interesseert het me niet hoe mijn werk andere mensen zou kunnen raken. En als het af is, dan is het af. Wat voor mij belangrijk is, is begrijpen. Voor mij is schrijven een kwestie van op zoek gaan naar dit begrip, als deel van het proces van begrijpen. [9]

Hannah Arendt over Hannah Arendt

Toen ik Marburg verliet, was ik behoorlijk vastbesloten nooit meer van een man te houden, en toen trouwde ik later toch¹, op de een of andere manier onverschillig over met wie ik trouwde, zonder verliefd te zijn. [...] Dit veranderde pas toen ik mijn huidige man² leerde kennen. [10]

Mijn literaire bestaan, als tegengesteld aan mijn bestaan als lid van de maatschappij, heeft als belangrijkste wortels, ten eerste, dat ik dankzij mijn echtgenoot³ politiek en historisch heb leren denken en ten tweede dat ik heb geweigerd het Joodse vraagstuk als kernpunt van mijn denken in de steek te laten. [11]

---

1 Met Günther Stern.

2 Heinrich Blücher.

3 Idem.

'Menselijke ouders hebben hun kinderen niet alleen door verwekking en geboorte het leven geschonken, maar hebben hen tegelijkertijd ook ter wereld gebracht. In de opvoeding nemen zij verantwoordelijkheid op voor beide: voor het leven en de ontwikkeling van het kind en voor het voortbestaan van de wereld.'

Dit boek bevat de mooiste levenswijsheden uit het oeuvre van Hannah Arendt (1906-1975). Joop Berding, kenner van haar werk, begint met een biografische schets die Hannah Arendt plaatst in haar tijd. Na ruim 280 thematisch gerangschikte levenswijsheden wordt het boek afgesloten met een essay over Hannah Arendts levensfilosofie.

KokBoekencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT

ISBN 978 90 435 3875 6 · NUR 625

9 789043 538756